

Akcja pod Arsenalem

Jerzy Eisler

W jeden ze słonecznych dni roku 1977 miałem okazję jechać samochodem po nieistniejącej warszawskiej ulicy.

Oczywiście, zdanie to nie do końca jest prawdziwe – jechałem wszak ze Starego Miasta ulicą Długą i skręcałem w lewo w Bielańską, kierując się w stronę al. Karola Świerczewskiego (dziś al. Solidarności) i dalej pl. Feliksa Dzierżyńskiego (dziś pl. Bankowego). Jeżeli napisałem, że jechałem po nieistniejącej ulicy, to dlatego, że na rogu Długiej i Bielańskiej na solidnych stelażach wznosiły się naturalnej wielkości frontony kilku secesyjnych kamienic. Była to potężna dekoracja filmowa, przygotowana do realizacji kulminacyjnej sceny *Akcji pod Arsenalem*.

W dobie komputerowych animacji przygotowywanych na potrzeby filmów trudno wręcz uwierzyć w to, że jeszcze niespełna czterdzieści lat temu, aby osiągnąć podobny (moim zdaniem – nieporównanie lepszy) efekt, wznoszono dekoracje różnych – niekiedy monumentalnych – budowli w skali 1:1. Wynikało to nie tylko z ówczesnych ograniczeń technologicznych w dziedzinie komputerowych efektów specjalnych, lecz było także konsekwencją przywiązywania dużej wagi do rozmaitych szczegółów i kształtu „krajobrazu” historycznego kręconych filmów. Mam tu na myśli budowle i pojazdy z epoki, stroje aktorów i statystów, mundury i wojskowe oporządzenie, wystrój ulic, w tym słupy ogłoszeniowe, szyldy, drogowskazy, reklamy itp. Niezależnie od tego, co moglibyśmy powiedzieć na temat różnych obrazów historycznych powstałych w okresie PRL, wypada pamiętać, że ich mocną stroną były zawsze dokonania scenografów i kostiumologów. Nie inaczej było w przypadku *Akcji pod Arsenalem*.

Fabula jak dokument

Ten niezwykle ważny i potrzebny film zrealizował doświadczony dokumentalista Jan Łomnicki na podstawie scenariusza czołowego scenarzysty polskiej szkoły filmowej – Jerzego Stefana Stawińskiego. *Akcja pod Arsenalem* miała premierę 13 lutego 1978 roku, a potem reżyser ponad 20 lat swojego życia (z przerwami) poświęcił na realizację dwudziestopięciopodcinowego popularnego serialu telewizyjnego *Dom*. Tymczasem – podejmując się realizacji filmu opowiadającego o autentycznych losach grupy harcerzy z Szarych Szeregów w Warszawie okupowanej przez Niemców – Jan Łomnicki zdecydował się na nadanie swojemu dziełu charakteru paradokumentalnego.

Dobrze przy tym wiedział, co i jak chce pokazać. Swoją zamysł zrealizował perfekcyjnie. Starannie – kierując się także pewnym podobieństwem fizycznym – dobrał młodych aktorów, którym powierzył główne role. A ponieważ od czasu przeprowadzenia tytułowej akcji do roku 1977 – kiedy to ruszyły zdjęcia do filmu – upłynęło niemal 35 lat, było oczywiste, że harcerskich konspiratorów mogli zagrać tylko ludzie młodzi: urodzeni i wychowani po zakończeniu II wojny światowej. Byli to przedstawiciele pierwszego powojennego pokolenia, którzy co prawda nie znali okupacji z autopsji, ale za to sporo wiedzieli o niej z licznych książek, filmów i opowiadań osób starszych. W główne role wcielili się: Cezary Morawski jako Jan Bytnar „Rudy”, Mirosław Konarowski jako Tadeusz Zawadzki „Zośka” oraz Ryszard Gajewski jako Maciej Aleksy Dawidowski „Alek”.

Aby młodzi aktorzy mogli jeszcze lepiej utożsamiać się z odtwarzanymi postaciami, a zarazem żeby film wiernie ukazywał realia okupacyjne, konsultantami historycznymi zostali uczestnicy prezentowanych wydarzeń: Stanisław Broniewski „Orsza” – dowódca akcji pod Arsenałem, w którego postać na ekranie wcielił się Jan Englert – oraz Zygmunt Kaczyński „Wesoły”, którego w filmie zagrał Piotr Dejmek. Wydaje się, że szczególnie ta ostatnia postać była trudna do odtwarzania, ponieważ „Wesoły”, przezywany przez Niemców „smutną mordą”, jako akwizytor Wedla regularnie bywający w al. Szucha i zaopatrujący gestapowców w czekoladę, mógł być uważany przez rodaków – niewprowadzonych w kulisy konspiracji – za zdrajcę i kolaboranta. Tymczasem jego rola w całej akcji ukazanej w filmie była naprawdę bardzo duża i – z polskiego punktu widzenia – jednoznacznie pozytywna.

Występ w filmie Jana Łomnickiego stał się dla wielu młodych artystów swoistą przepustką do dalszej kariery aktorskiej. Warto jeszcze przypomnieć, że Adam Ferency zagrał trudną psychologicznie rolę Heńka, którego część kolegów podejrzewała o to, że w śledztwie załamał się i „wsypał” Bytnara, a Emilian Kamiński wcielił się w postać „Jura”. Zresztą aktorska obsada jest bardzo mocną stroną tego obrazu. Nawet w epizodach występują artyści tak wybitni, jak grający rolę ojca „Rudego” Zbigniew Zapasiewicz czy Tadeusz Łomnicki (prywatnie starszy brat reżysera), który wcielił się w postać lekarza stwierdzającego śmierć młodego konspiratora uwolnionego z rąk gestapo.

Życie pod okupacją

Bohaterami filmu są trzej przyjaciele („Rudy”, „Zośka” i „Alek”), których poznajemy zarówno w działaniu, jak i w życiu codziennym. Twórcy filmu krok po kroku wprowadzają widzów w świat harcerzy-żołnierzy Polski Walczącej. Dodajmy – takich harcerzy, którzy nie piją, nie palą i są przywiązani do najwyższych wartości chrześcijańskich, narodowych i humanistycznych. Widzimy więc, jak „Alek” z gmachu Zachęty, przekształconego przez okupantów w Dom Kultury Niemieckiej, ściąga flagę ze swastyką i zawiesza biało-czerwoną. Oglądamy także akcję, w trakcie której trzej przyjaciele zakłócają publiczny pokaz niemieckiej kroniki filmowej i równocześnie podpalają wóz propagandowy. Wreszcie, jesteśmy świadkami głośnej akcji „Alka”, który 11 lutego 1942 roku z pomnika Kopernika samotnie odkręca tablicę informującą, że wielki astronom był Niemcem, a zarazem odsłania polski tekst: „Mikołajowi Kopernikowi Rodacy”. W tym miejscu jeden raz – przynajmniej w jakimś sensie – została naruszona paradokumentalna struktura filmu. Nieznający bowiem dobrze historii widz ma prawo sądzić, że akcja ta została przeprowadzona na krótko przed aresztowaniem „Rudego”. W rzeczywistości miała ona miejsce ponad rok wcześniej.

Jednocześnie poznajemy okupacyjne życie codzienne trzech przyjaciół, w którym mieści się podchorążówka, jest czas na słuchanie z ukrywanego z narażeniem życia radioodbiornika wiadomości nadawanych z Londynu, jest miejsce na młodzieńczą miłość „Alka” i „Basi” oraz bardzo poważne, egzystencjalne wręcz rozmowy „Rudego” i „Zośki”. Widzimy zarazem na przykładzie Czeška zatrzymanego po godzinie policyjnej przez niemiecki patrol, a mającego przy sobie rewolwer kolegi Heńka, jak ta „codziennosc” może niekiedy radykalnie zmienić życie wielu ludzi. Heniek i jego żona Danka niemal od razu zostają aresztowani, a następnego nocy gestapowcy wpadają do mieszkania Bytnarów, zabierając na Pawiak „Rudego” i jego ojca. Na dobrą sprawę od tego momentu zaczyna się właściwy film. Z jednej strony obserwujemy niezwykle okrutne śledztwo i torturowanie przez Niemców „Rudego”, z drugiej zaś przygotowanie jego przyjaciół do odbicia uwięzionego kolegi.

Fot. FilMOTEKA Narodowa

Umrzeć wśród swoich

Sprawę w swoje ręce bierze „Zośka”, któremu – dzięki pomocy „Wesołego” często bywającego na Szucha – udało się ustalić, że Niemcy przesłuchują tam Bytnara tylko „w godzinach urzędowania: od 8 do 16”, a następnie codziennie więźniarką przewożą z powrotem na Pawiak. „Zośka” wymusza więc na przełożonych zgodę na przeprowadzenie brawurowej akcji odbicia „Rudego” z rąk gestapo. Chodziło zresztą nie tylko o to – chociaż dla młodych konspiratorów było to bez wątpienia najważniejsze – lecz również o uwolnienie innych więźniów przewożonych wraz z nim więzienną karetką, a także symboliczne pokazanie mieszkańcom umęczonej Warszawy, że podziemie żyje i jest w stanie zniweczyć uderzać w okupanta w centrum miasta.

Pierwotnie akcję w pobliżu Arsenału planowano przeprowadzić 23 marca 1943 roku. Wszystko było przygotowane, ale w ostatniej chwili atak trzeba było odłożyć, gdyż „Orsza” nie zdążył uzyskać zgody przełożonego, nieobecnego w tym dniu w mieście. Znamienne jest to, że „Zośka” – polecając

► Jan Englert w roli Stanisława Broniewskiego „Orszy”
i Ryszard Gajewski jako
Aleksy Dawidowski „Alek”

przekazanie poszczególnym uczestnikom akcji rozkazu odwołującego ją – dodał: „Powiedz chłopakom, że dziś »Rudego« nie było”. Jako dowódca doskonale rozumiał, jak silnej presji i jakim emocjom byli poddani jego koledzy znajdujący się już na wyznaczonych stanowiskach bojowych; i dlatego, aby osłodzić im uczucie goryczy wywołane faktem odwołania akcji, pozwolił sobie na kłamstwo tak niezgodne z etosem harcerza.

Ostatecznie udaną akcją przeprowadzono trzy dni później – 26 marca. W filmie obserwujemy jej wierną rekonstrukcję. Widzimy, że pierwszy z odległości paru metrów cisnął celną butelką z benzyną w jadącą karetkę więzienną Jan Rodowicz „Anoda”. Kolejne butelki rzucone w auto spowodowały, że szoferka zaczęła się palić i zaczęli z niej wyskakiwać gestapowcy w płonących mundurach. W ciągu następnych kilkudziesięciu sekund grupa bojowa opłynała sytuację i uwolniła „Rudego” oraz 25 innych osób przewożonych z Szucha na Pawiak. Niestety, nie obeszło się bez ofiar wśród harcerzy. W czasie ucieczki ulicą Długą na Stare Miasto został śmiertelnie postrzelony „Alek”. Zmarł cztery dni potem w szpitalu. W tym miejscu warto może przypomnieć, że jego młodsza siostra, Maryla Dawidowska, w przyszłości została żoną Tomasza Strzembosza – wybitnego badacza historii Armii Krajowej, Polskiego Państwa Podziemnego oraz ziem polskich pod okupacją radziecką w latach 1939–1941. Naprawdę trudno przecenić zasługi Tomasza Strzembosza w odtwarzaniu dziejów i dokonaniach oddziałów szturmowych konspiracyjnej Warszawy.

Akacji nie przeżył również wycieńczony okrutnym przesłuchaniem i torturami – odbity przez przyjaciół z rąk oprawców – „Rudy”. Podobnie jak „Alek” zmarł 30 marca. Przed śmiercią – nawiązując do ich wcześniejszych rozmów – zdążył jeszcze przekazać „Zośce”, że naprawdę nie jest obojętny, gdzie i jak się umiera. Skatowany „Rudy” nie chciał umierać; bardzo chciał żyć, ale jeśli już musiał odejść na zawsze, to chciał, aby dokonało się to wśród swoich, wśród najbliższych mu ludzi.

Lekcja patriotyzmu

Jan Łomnicki zrealizował wspaniały, mądry, potrzebny film, który nie tylko się nie starzeje i nie dezaktualizuje, ale który – jak dobre wino – z upływem lat staje się coraz lepszy. Dziś – w dobie prowadzonej nie zawsze fair dyskusji o patriotyzmie, w epoce niekiedy wręcz nadaktywnej polityki historycznej i często gwałtownych sporów o jej kształt – pokazuje, że o patriotyzmie nie trzeba w kółko głośno mówić, lecz trzeba starać się kultywować go w sobie i w innych ludziach. A jeżeli przychodzi ta decydująca w życiu człowieka chwila, to zamiast słów o patriotyzmie potrzebne są patriotyczne czyny... ❄

prof. dr hab. Jerzy Eisler – historyk, dyrektor Oddziału IPN w Warszawie; zajmuje się dziejami PRL, a także najnowszą historią Francji i historią kina; autor m.in. *Polski rok 1968* (2006), *„Polskie miesiące”, czyli kryzys(y) w PRL* (2008)

